

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

5/2, 127-147

Makale Geliş Tarihi: 04.04.2024

TÜRKİYE

Makale Kabul Tarihi: 05.06.2024

Shabdanov, A. (2024). E 121 numaralı Yenisey yazıtı. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 5(2), 127-147.
<http://dx.doi.org/10.46321/bugu.156>

E 121 NUMARALI YENİSEY YAZITI

Doktora Öğrencisi Argen SHABDANOV

Ege Üniversitesi shabdanovargen05111997@gmail.com ORCID

Öz

Sayısı bakımından çok ve coğrafik dağılımı geniş olan Yenisey Yazıtları, Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Krasnoyarsk Krayı, İrkutsk Oblastı sınırları içerisinde bulunmuş yazıtlardır. Bu yazıtların büyük bir kısmının müzelerde olduğu söylene de açık arazide, kayalarda da yer alan yazıtların sayısı az değildir. Günümüzde en çok numaralı ve numarasız olarak ikiye ayrılarak değerlendirilmekle beraber çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Numarasız yazıtların sayısı bugüne kadar netleştirilmediğinden var olanlar üzerinden araştırma yapılmaktadır. Numaralı Yenisey Yazıtları en çok araştırılan yazıtlar olarak bilinmektedir. Sözü edilen yazıtlara verilen en son numaralandırmanın E 212 olduğu görülmüştür. Ama E 155'ten E 212'ye kadarki numaralandırmanın hangi yazıtlara nasıl bir şekilde verildiğine dair bir bilgi yoktur. Bilinen numaralanmış 154 yazıtın içerisinde de bilgisi, metni, görseli mevcut olmayan yazıtlar da vardır. Söz gelimi E 146 Yazıtı hakkında şimdilik hiçbir bilgi bulunmamaktadır. E 121, E 132, E 151 yazıtlarının ise metni hemen hemen bütün kaynaklarda yoktur. Bu makalede alandaki güncel yazıtlarda yapılan en son çalışmalara değinilerek devamında erişilebilen kaynaklar incelenerek, birçok önemli kaynakta hem görseli hem detaylı bilgisi hem de metni görülmeyen E 121 Yazıtı hakkında yeni bilgiler sunulmaya, E 121 numaralı yazıtın bulunuşu, bugünkü durumu, adlandırılması ve onun E 120 Yazıtı ile bağı hakkındaki bilgiler birincil kaynaklarla karşılaştırılarak yeniden değerlendirilmeye ve bazı kaynaklardan tespit edilen yeni yazıtların varlığından söz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yenisey Yazıtları, E 121 Yazıtı, E 120 Yazıtı, eski Türk yazıtları.

E 121 NUMBERED YENISEI INSCRIPTION

Abstract

The Yenisei Inscriptions, which are numerous and widely geographically distributed, are inscriptions found within the borders of the Khakass Republic, Republic of Tuva, Krasnoyarsk Krai, and Irkutsk Oblast. Although most of these inscriptions are said to be in museums, the number of inscriptions on the rocks is not small. Today, they are mostly divided into numbered and unnumbered inscriptions and are subjected to various classifications. Since the number of unnumbered inscriptions has not been clarified, the existing ones are analyzed. The numbered Yenisei Inscriptions are known as the most researched inscriptions. It is known that the latest numbering given to these inscriptions is

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 5(2), 2024, 127-147, TÜRKİYE

E 212. However, there is no information on how and to which inscriptions the numbering from E 155 to E 212 was given. Among the 154 known numbered inscriptions, there are inscriptions for which no information, text, or visuals are available. For example, there is no information about the inscription E 146 for now. The texts of the inscriptions E 121, E 132, and E 151 are not available in almost all sources. In this article, new information about inscription E 121, whose image, detailed information, and text are not seen in important sources, will be presented, information about the discovery of inscription E 121, its current status, its nomenclature, and its connection with inscription E 120 will be re-evaluated by comparing it with primary sources, and the existence of new inscriptions identified from some sources will be mentioned.

Keywords: Yenisei Inscriptions, Inscription E 121, Inscription E 120, old Turkic inscriptions.

Ø. Giriş

Türk tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Yenisey Yazıtları, Rusya Federasyonu'nun sınırları içerisindeki Yenisey Nehri havzasında bulunan eski Türk yazıtlarıdır. Yenisey Nehri, Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Krasnoyarsk Krayı, İrkutsk Oblastı'nın sınırları içinde yer almaktadır.

Eski Türk yazıtları, son zamanlarda yapılan Türk Yazıt Bilimi araştırmalarında keşfedildiği ülkeye göre (Moğolistan, Çin, Altay Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan) tasnif edilmektedir. Ancak Yenisey Yazıtları ülke adıyla değil hâlihazırda nehir adı ile anılmaktadır. Bu sebeple araştırmacılar tarafından adlandırılmasına dair farklı sebep, hipotez, görüşler dile getirilmiştir. Güney Sibirya Yazıtları başlığı altında da incelenebilir önerileri sunulmuştur.

Yenisey Yazıtları olarak bilinen bu yazıtlar Moğolistan, Çin, Altay Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan yazıtlarına göre sayı bakımından oldukça çoktur. Bugüne kadar araştırmacılar tarafından net bir sayı belirtilmemiştir. Sözü edilen yazıtların toplam sayısının O. F. Sertkaya'nın (2021, s. 21) verdiği bilgiye göre 212 olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda daha önce E 154'ten sonra devam ettirilmediği düşünülen Yenisey Yazıtları'nın numaralandırılma çalışmasının D. Vasilyev tarafından devam ettirildiği ve günümüzdeki en son numaralandırmanın E 212 olduğu (Sertkaya, 2021, s. 26) ortaya çıkmıştır. D. Vasilyev'in E 146'dan E 212'e kadarki yazıtları içeren çalışması onun vefatından dolayı bilim dünyasına sunulamamıştır. Bu nedenle D. Vasilyev tarafından 2000'lerden sonra bulunan yazıtların hangisine nasıl bir numara verildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. W. Radloff, H. N. Orkun, S. Malov, D. Vasilyev, İ. Kormuşin gibi araştırmacılar sonra Yenisey Yazıtları'nın büyük bir kısmını bir araya getirerek ortaya konulan çalışmalar E. Aydın ile N. Useev'e aittir. 2011'de *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana tekstter* başlığıyla N. Useev tarafından Kırgızca yazılmış eser bilim camiasına sunulmuştur. 2013 yılında F. Yıldırım, E. Aydın ve R. Alimov'un birlikte kaleme aldığı *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig* ve 2015'te E. Aydın'ın yayımladığı *Yenisey Yazıtları* adlı çalışmalar Yenisey Yazıtları ile ilgili önemli çalışmaların başındadır. E. Aydın tarafından en son 2019 yılında *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları* adıyla Türkiye Türkçesinde yazılan en kapsamlı çalışma bilim dünyasına sunulmuştur. 2022 yılında N. Useev'in Kırgızca kaleme aldığı *Kırgız Kagandığı (VII-IX kk.) Cazma Estelikleri I: Leksikası Cana Tekstter* ve *Kırgız Kagandığı (VII-IX kk.) Cazma Estelikleri II: Tili Cana Tildik Düynö Beynesi* adlı iki kitaptan oluşan eseri bilim dünyasına kazandırılmıştır. Bu kitap tarzı kapsamlı çalışmalar dışında Yenisey Yazıtları'nı konu edinen birçok makale, tez, kitap bölümleri bulunduğunu da belirtmek gerekir. Söz konusu yazıtlardan Uybat Yazıtları'nı ele alan

ve 2020’de yayımlanan J. Rentzsch ve H. Yıldız’ın *The Uybat Inscriptions: A Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area* adlı eseri alandaki son yapılan çalışmalardandır.

Yenisey Yazıtları ile ilgili son zamanlarda önemli projeler de yurtdışı araştırmacıları tarafından gerçekleştirilmektedir. 2022-2023 yılları arasında *Neizvestniye estampaji drevnetyurkskih runičeskih nadpisey iz kolleksii İVR RAN - unikal’niye pamyatniki yazıka, istorii i kul’turu drevnih tyurkov: katalogizatsiya i kompleksnoye issledovaniye (Unknown Rubbings of Old Turkic Runic Inscriptions from the Collection of the IOM of the RAS - Unique Monuments of the Language, History and Culture of the Ancient Turks: Cataloging and Comprehensive Research)* adlı en önemli proje Rıkin Pavel Olegoviç başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında projenin adından da anlaşılacağı üzere Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsünün el yazmaları fonunda yer alan W. Radloff, V. L. Kotviç, D. A. Klements, A. V. Adrianov, S. M. Dudin, N. P. Evstifeeva gibi araştırmacıların düzenlediği bilimsel keşif gezisi sırasında elde edilen eski Türk yazıtlarının estampajlarını ilk kez kataloglaştırma, sistemleştirme, arkeolojik, metinsel ve tarihî yönden kapsamlı araştırma çalışmaları hayata geçirilmiştir. Proje sonucu olarak araştırmacılar tarafından makaleler yazılmış ve bildiriler de sunulmuştur. Bilindiği üzere yazıtlar doğal ve insani sebeplerden dolayı zarar görmüştür. Ayrıca birçok Yenisey yazıtının Krasnoyarsk HES inşaatı ve barajının suyla doldurulması sırasında kaybedildiğini veya kısmen zarar gördüğünü proje yürütücüleri de dile getirmiştir (<https://rscf.ru/project/22-28-00348/>). Söz konusu proje çerçevesinde yazıtların bilinmeyen veya az çok bilinen estampajlarının görsellerinin bilim dünyasına kazandırılması özellikle Yenisey Yazıtları için çok büyük öneme sahiptir.

Söz konusu yazıtlara ilişkin ikinci bir çalışma László Károly ve Julian Rentzsch tarafından hazırlanmakta olan *A Database of Turkic Runiform Inscriptions* (<https://www.runiform.lingfil.uu.se/>)’dir. Çevrim içi kullanılan bu sitede Yenisey Yazıtları’ndan 20 yazıtın bilgileri kaynaklarıyla beraber düzenli bir şekilde verilmiştir. Aynı zamanda yazıtlar harita üzerinde de gösterilmiştir. Çalışmanın temel amaçlarından biri eski Türk yazıtlarıyla ilgili mevcut tüm kaynakları bir arada sunmak olduğu yazarları tarafından belirtilmiştir.

Bu alanda devam eden çalışmaların biri Kırgızistanlı araştırmacılarca yapılmaktadır. 2021 yılında Uluslararası Türk Akademisi tarafından K. Konkobayev, N. Useev ve N. Şabdaneliyev’in *Atlas Drevnetyurkskih Pis’mennih Pamyatnikov (v 7 tomah). Tom 1, Drevnetyurkskiye Pis’menniye Pamyatniki Respubliki Altay i Altayskogo Kraya Rossiyskoy Federatsii*¹ adlı eseri yayımlanmıştır. Eserde söz konusu çalışmanın yedi ciltten oluşacağı dile getirilmiştir. Eserin adından bu kitabın yedi ciltlik çalışmanın birinci cildi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Yenisey Yazıtları ile ilgili bölümlerin de yedi ciltlik çalışmanın içerisinde yer alacağı öngörülmektedir.

Yenisey Yazıtları günümüzde *numaralandırılmış* ve *numaralandırılmamış* olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir. Bunun dışında da çeşitli kriterlere göre tasnif çalışmaları mevcuttur. Düzensizliği ortadan kaldırmak adına numaralandırma yöntemiyle sınıflandırma her zaman araştırmacıların tercihi olmuştur. Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları’nın bu alandaki yazıtları araştırmak için zorluk çıkardığı ortadadır. Ancak numaralandırılmış yazıtların da içerisinde değinilmesi ve netleştirilmesi gereken hususlar vardır. Söz gelimi E. Aydın’ın (2019) ve N. Useev’in (2021) en son yayımlanan kapsamlı çalışmalarında numaralı Yenisey

¹ Bu çalışma yazarların 2015 yılında bilim dünyasına sunduğu *Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü* adlı eserinin genişletilmiş ve düzeltilmiş 2. baskısıdır.

Yazıtları'nın hepsinin metni ve metninin görseli bulunmamaktadır. E 74, E 121, E 132, E 133, E 145, E 146, E 151 numaralı Yenisey Yazıtları'nın görselleri ve metinlerinin kitap tarzı son çalışmalarda yer almaması, bu alandaki araştırmalarda görülen bir boşluk olarak belirtilebilir.

Bu makalede Yenisey Yazıtları üzerine yapılan kitap biçimindeki kapsamlı çalışmalarda metni bulunmayan, 1983'ten bu yana araştırma konusu olmayan E 121 numaralı Yenisey Yazıtı incelenerek yazıtın bulunuşu, adı, araştırılması ve bugünkü durumu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. E 121 Numaralı Yazıtın Adlandırılması

Yenisey Yazıtları'na ilişkin kapsamlı ve bilinen bilimsel kaynaklarda *Krasnoyarsk Müzesi Anıtı II* (Vasilyev, 1983a, s. 45; Sertkaya, 2008, s. 12), *Tugutip Dikili Taşı II* (Sertkaya, 2008, s. 12), *Krasnoyarsk Müzesindeki Yazıt II* (Useev, 2011, s. 595; Useev, 2022, s. 470), *Krasnoyarsk Müzesindeki Dikili Taş II*, *Tugutüp II* (Aydın, 2013, s. 213; Aydın, 2015, s. 165; Aydın, 2019, s. 218) adlarıyla bilinen E 121 numaralı yazıt hakkında birbirini tekrarlayan bilgiler mevcuttur. İlk olarak E 121 numaralı yazıtın adlandırılması üzerinde durmak, hem söz konusu yazıtla hem de E 120 numaralı yazıtla ilgili bilgilerin netleştirilmesi için önemlidir. Bundan dolayı önce E 120 Yazıtı hakkında bilgilere değilinerek sonra onun E 121 Yazıtı'yla olan ilişkisi ele alınacaktır.

E 120 Numaralı Yazıt (Tugutyup)

E 120 ve E 121 numarası verilen Yenisey Yazıtları, bilim insanlarının yazıtları yoğun olarak araştırmaya başladığı zaman müzede bulunuyordu. Birçok yazıt bulunduğu yere göre adlandırılmıştır. E 120 ve E 121 yazıtlarının müzede bulunması nedeniyle ilk zamanlar D. Vasilyev tarafından şartlı olarak *Krasnoyarsk Müzesi Anıtı I* (E 120) ve *Krasnoyarsk Müzesi Anıtı II* (E 121) şeklinde ad verilmiştir. E 120 numaralı yazıtın bulunduğu tarih ve yerinin kesinleşmesinden sonra bu yazıt için D. Vasilyev (1981, s. 53) *Tugutyup Taş Levhası*, İ. L. Kızlasov (1979, s. 90) ise *Tugutyup Steli* adlandırmasını kullanmıştır.

Tugutyup (E 120) Yazıtı hakkındaki D. Vasilyev'in yazdığı bazı verilerde eksikliklerin bulunduğunu (yazıtın müzeye kimin götürdüğüne ve onun iki parçaya kırıldığına dair bilgiler) da belirtmek gerekir. Verilerdeki bu tür ufak eksiklikler sonraki yazılan eserlere de yansımıştır². Ancak İ. Kızlasov ve D. Vasilyev'in de kullandığı Tugutyup adı, ünlü Sibiryaya araştırmacısı, arkeolog, etnograf A. Adrianov'un verdiği bilgiye göre Novosyolovo nahiyesindeki Yanova köyünden Kugunek köyüne giden yolda Suhaya Borozda adını taşıyan düz bir bozkırın yukarı kısmına verilen addır (Kızlasov, 1979, s. 90).

D. Vasilyev'in haritasında (1983a, s. 10) E 120 Yazıtı Yenisey Nehri'nin hem sol hem sağ tarafında gösterilmiştir. Diğer bir ifadeyle E 120 Yazıtı'nın bulunduğu yer Tuba Nehri'nin Yenisey Nehri'ne döküldüğü yer olarak belirtilmiştir. Fakat A. Adrianov'un tanımladığı Tugutyup Bozkırı D. Vasilyev'in belirttiği bölgenin kuzeyinde Novosyolovo civarındadır. A. Adrianov'un yazdıklarında Yanova, Kugunek, Kokoreva, Novosyolovo gibi köy adları geçmektedir. Bu köylerden Novosyolovo ve Kugunek köylerini modern haritalardan takip etmek mümkün iken Yanova ve Kokoreva adlı köyleri sadece 1859-1917 yıllarına ait haritalarda

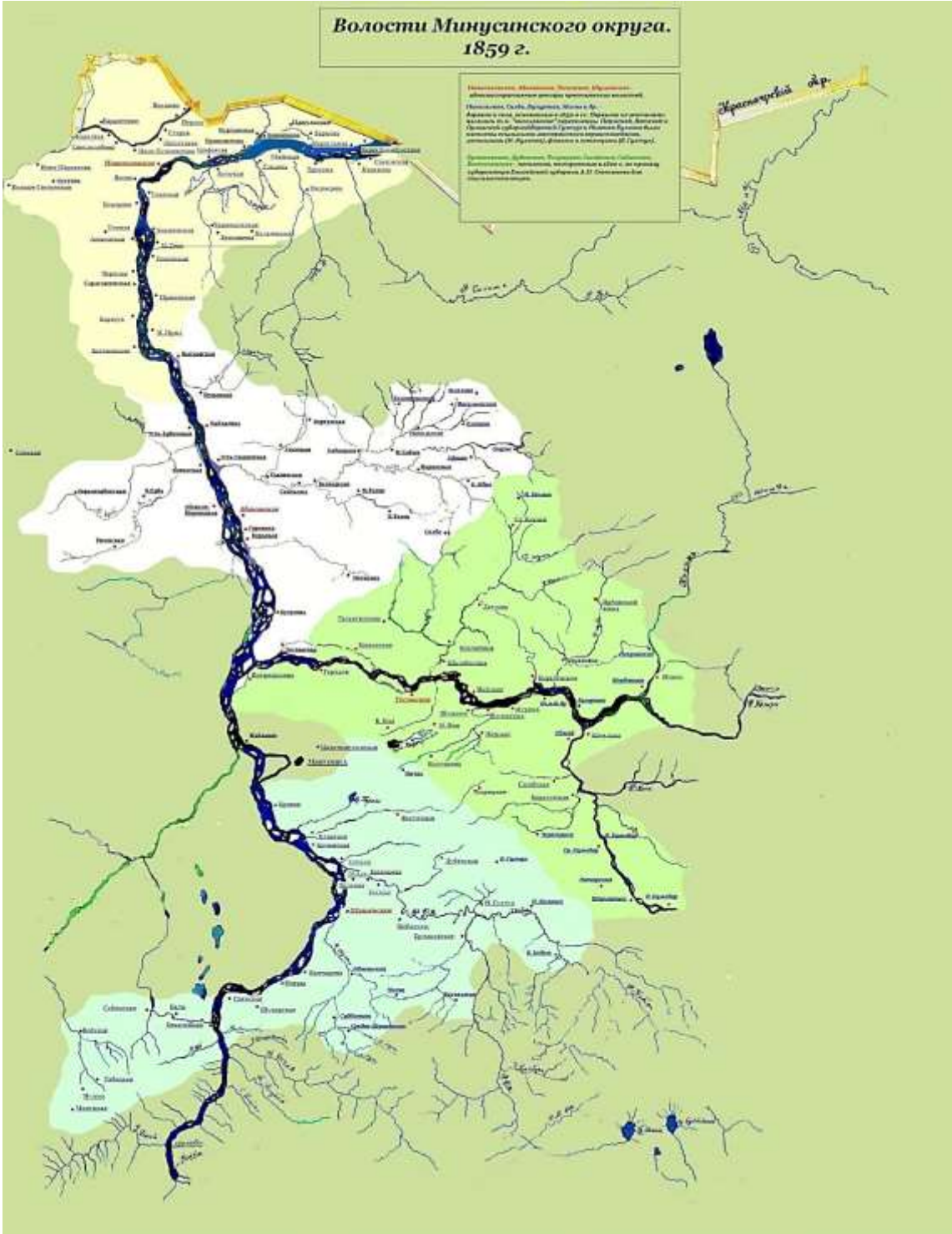
² E 120 numaralı Tugutyup yazıtının keşfi, müzeye götürülmesi, kırılması vb. ilgili doğru bilgiyi edinmek için aşağıdaki kaynakları karşılaştırmız: (Kızlasov, 1979, s. 90-96), (Vasilyev, 1981, s. 53-57; 1983a, s. 44; 1983b, s. 29), (Kormuşin, 1997, s. 129), (Useev, 2011, s. 593; 2022, s. 469), (Muhareva ve Rogova, 2020, s. 98). Kızlasov ile Kormuşin'in verdiği bilgiler yazıt kırılmadan önce çizimini yapan ve onun bizzat kırılmasına şahit olan A. V. Adrianov'un (1904, s. 29) verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

görmek mümkündür (bk. Görsel 1 ve Görsel 2). Burada Kormuşin'in hazırladığı haritada (1997, s. 32) E 120 numaralı yazıtın doğru yerde işaretlendiğini söylemek gerekir.

D. Vasilyev'in yazıtlarla ilgili kendi haritasını oluştururken S. Klyaştorıny'ın verdiği bilgilerden yararlandığı düşünülebilir. Çünkü D. Vasilyev (1983a, s. 45) E 121 numaralı yazıtın Krasnoyarsk Müzesine ait olduğu hakkındaki ilk bilgiyi Klyaştorıny'ın verdiğiğine değinir. Onun yararlandığı S. Klyaştorıny'ın "*Runiçeskaya Epigrafika Yujnoy Sibiri (naskal'niye nadpisi Tepsey i Turana)*" adlı makalesinde A. Adrianov'un 1904 yılında Tepsey Dağı yakınlarında ikiye bölünmüş taş levhayı bulduğuna dair bilgi vardır (Klyaştorıny, 2006, s. 320). Muhtemelen D. Vasilyev Tugutyup taş levhası ile Tepsey Dağı civarında bulunan taş levhayı karıştırmış olabilir. İkisinin de aynı kişi ve aynı yılda bulunması, ikiye bölünmüş olması böyle bir yanılığa uğramasına neden olmuştur. Sözü edilen levhaların aynı yazıt olmadığını belirtmek gerekir. S. G. Klyaştorıny'ın işaret ettiği Tepsey Dağı yakınlarında bulunan taş levha A. V. Adrianov tarafından 1904 yılında Tugutyup taş levhasından önce bulunmuştur. Tepsey Dağı 1904 yılının Temmuz ayında incelenmişse, Tugutyup Yazıtı, Ağustos ayında incelenerek kayda geçmiştir (Adrianov, 1904, s. 28-29). Bu bilgiler aşağıdaki Kızlasov'un verdiği bilgilerle desteklenebilir: "*Krasnoyarsk Müzesi'nde korunan anıtların zor erişilebilirliğini göz önünde bulundurarak, bunların tam bir listesini vereceğiz (envanter kitabında belirtilenlere göre): No. 2 – "Kırılma noktasındaki runiğe benzeyen metni olan levha (iki parçadan oluşur), Tepsey Dağı, 1 parç., şk. 5" <...>*" (Kızlasov, 1979, s. 92). Anlaşılacağı üzere Tugutyup Yazıtı ile Klyaştorıny'ın bahsettiği levha iki farklı yazıttır. Bu durumda Tepsey Dağı etrafında keşfedilen, bugünlerde nerede olduğu bilinmeyen bir Yenisey yazıtının ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu bilgilerin 1970-80'lere ait olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Buna ek olarak Tepsey Dağı yakınlarında bulunan levha bulunduğu zaman iki parçaya ayrılmış durumdayken, Tugutyup Yazıtı ise taşınırken kaza sonucu üç parçaya bölünmüştür.

Görsel 1: N. M. Mart'yanov Minusinsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesi sitesinde açık erişimde olan 1859 yılına ait Minusinsk Bölgesi nahiyelerinin haritası. En kuzeyde Novosyolovo Nahiyesi yer almaktadır. (<https://xn----8sbahmlpvellw0ag7lzb.xn--p1ai/kraevedenie-history-maps/>)

Görsel 2: Görsel 1'deki haritanın Novosyolovo, Yanova, Kugunek, Kokoreva köylerinin bulunduğu kısmın yakınlaştırılmış hali (<https://xn---8sbahmlpvellw0ag7lzb.xn--p1ai/kraevedenie-history-maps/>).

Yukarıdaki sözü edilen durumlar E 120 numaralı yazıtın Tugutyup bölgesinde bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu sebeple E 120 Yazıtı'na araştırmacılar tarafından Tugutyup dı verilmiştir.

E 120 numaralı yazıt ile E 121 numaralı yazıtı birbirine bağlayan en ilginç durum, Türkçe yayınlarda E 121 Yazıtı için de *Tugutip Dikili Taşı II* (Sertkaya, 2008, s. 12), *Tugutüp II* (Aydın, 2013, s. 213; Aydın, 2015, s. 165; Aydın, 2019, s. 218) gibi adlandırmaların kullanılmasıdır. Bu adlandırmayı araştırmacılar söz konusu yazıtın sıralamada E 120 Yazıtı'ndan sonra geldiğini ve iki yazıtın da aynı müzede bulunduğunu dikkate alarak kullanmış olabilirler. Bu tür adlandırma Çaa-Höl, Uybat, Tepsey gibi aynı bölgede bulunan birçok yazıt için uygulanmıştır. Ancak Tugutüp II anlandırmasının E 121 numaralı yazıt için kullanılması, söz konusu yazıtın Tugutyup stepinde bulunup bulunmadığına dair kesin bilgi olmadığından tartışmalıdır.

2. E 121 Numaralı Yazıtın Bulunuşu

Yazıt hakkında D. Vasilyev kendi eserinde aşağıdaki gibi bilgiler vermiştir:

Taş heykel, Açık-kul' gölünün yakınında bulunmuştur. Messerschmidt tarafından Krasnoyarsk'ta kopyalanmış, Radloff tarafından resmi yayımlanmıştır. Yazıtın Krasnoyarsk Müzesinde korunduğu Klyaştorıny tarafından belirtilmektedir. Naşçekin tarafından yapılan yazıtın ve metnin çizimi bilinmektedir. Vasilyev ve Krasnoyarsk Müzesi çalışanı Nikolayev tarafından yazıt Krasnoyarsk Müzesinde bulunamamıştır. En son yayın Naşçekin'in çizimine göre yapılmıştır (Vasilyev, 1983a, s. 45).

Yenisey Yazıtları ile ilgili kapsamlı Kırgızca ve Türkçe yayınlarda yukarıdaki D. Vasilyev'in verdiği bilgiler kısaltılarak sunulmuştur. Vasilyev'in verdiği bilgilere birtakım düzeltmelerin yapılması gerekmektedir. İlk olarak E 121 numaralı yazıtın D. G. Messerschmidt tarafından bulunduğu ve onun kopyasını yaptığına dair bilgi, D. Vasilyev'in başvurduğu ve eserinin kaynakça kısmında belirttiği kaynaklarda bulunmamaktadır. Bilinen Yenisey Yazıtları'ndan sadece Uybat III (E 32), Tuba III (E 37) ve Ayna I (E 76) yazıtları D. G.

Messerschmidt'in ekibi tarafından keşfedilmiş ve kaydedilmiştir³. D. Vasilyev'in eserinde belirttiği E 30 ve E 121 numaralı yazıtlar (Vasilyev, 1983a, s. 25, s. 45) D. G. Messerschmidt tarafından bulunmamıştır. D. Vasilyev, Messerschmidt'in *Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727* adını taşıyan 1962 ile 1970 yılları arasında Almanca yayımlanan gezi günlüklerinden yararlanmıştır. E 30 ile E 37 numaralı yazıtlar için aynı kaynakçayı göstermiştir. Fakat E 30 numaralı Uybat I Yazıtı 1886'da D. A. Klements tarafından bulunmuştur (Tunkina ve Savinov, 2017, s. 106).

E 121 Yazıtı'yla ilgili birincil bilimsel kaynak olan W. Radloff'un *Sibirskiye Drevnosti* (1984) adlı çalışmasının birinci cildinin üçüncü baskısında "Ekler" bölümü vardır. Ekler bölümünde W. Radloff'tan önce Sibiryayı araştıran araştırmacıların eserlerinden alınan parçalar sunulmuştur. Söz konusu çalışmanın ekler kısmında G. F. Miller ve I. G. Gmelin'in yazıları mevcuttur⁴. G. F. Miller'in yazıları arasında Radloff'un eserinin 99. sayfasında E 121 numaralı yazıtın çiziminin arşivdeki orijinalinden çinkografi yöntemiyle elde edilen görseli ve 100. sayfada bu yazıtla ilgili aşağıdaki bilgiler yer alır:

Bana Açık-kul' [adlı] tuzlu gölün yakınında eskiden üç yıl önce Toyum suyundaki heykelle beraber Krasnoyarsk'a götürülen antik taş heykelin bulunduğunu söylediler. Daha sonra ben onu Krasnoyarsk'ta gördüm ve onun resminin çizilmesini emrettim. Arkasında Uybat anıtındaki yazılarla yazılış biçimine tamamen benzeyen metnin bulunmasıyla diğerlerinden daha dikkat çekicidir. İlk başta bunun Köpen-Karagay'da dikkatlice aradığım heykel olduğunu, belki de Messerschmidt'in yanlışlıkla çizimini farklı bir yere ilişkilendirdiğini ve Strahlenberg'in yerinden gördüğü kabul edilemeyeceğini, çünkü o muhtemelen Uybat anıtının metni hakkında bilgi veren aynı İsveçli çocuktan heykelin resmini alarak onun tahmini anlatımına dayanarak çizimini Köpen Karagay civarına ilişkilendirdiğini düşündüm. Ama heykeli Messerschmidt ile Strahlenberg'in çizdiği resimle karşılaştığımda bütün tahminlerim bozuldu. Onları benim çizimlerimle karşılaştıran herkesin buna katılacağı kuşkusuzdur (Radlov, 1894, s. 100).

Yukarıda sunulan bilgilerden anlaşılacağı üzere E 121 numaralı yazıt G. F. Miller tarafından Krasnoyarsk'ta ilk kez kayda geçmiştir. Onun yazıda bahsettiği Köpen-Karagay etrafındaki heykel, 1720-1727 yılları arasında akademik keşif gezisi yapan D. G. Messerschmidt'in ekibi tarafından keşfedilen Tuba III (E 37) Yazıtı'dır. Tuba III Yazıtı da E 121 numaralı yazıt gibi antropomorfik biçimi olan taş heykeldir ve aynı zamanda her iki yazıtın arka tarafında üç satırlık eski Türkçe metin bulunmaktadır. Böyle bir durum Miller'in ilk başta bu yazıtları karıştırmasına neden olmuştur. D. Vasilyev'in bu kaynağa başvurup kendi çalışmasında E 121 Yazıtı'nın G. F. Miller tarafından değil D. G. Messerschmidt tarafından bulunduğu bahsetmesi dikkat çekici bir durumdur.

³ D.G. Messerschmidt'in tarafından 1719-1727 yıllarında gerçekleştirilen Sibiryaya yapılan ilk bilimsel keşif gezisi sırasında keşfedilen ve kayda geçirilen Yenisey Yazıtları için bk. (Savinov ve Tunkina, 2023, s. 106, s. 110, s. 208).

⁴ Radloff'un eserindeki 55-126, 140-146 sayfalar (Radlov, 1894, s. 9).

Görsel 3: Mevcut kaynaklardaki bilgilere dayanılarak hazırlanan E 120 ve E 121 numaralı yazıtların bulunduğu yerlerin genel görüntüsü (hazırlayan: Altynai AKYLBEK KYZY)

G. F. Miller'in gezi sırasında kaydettiği yazılarda yukarıdaki bilgilere ek olarak E 121 numaralı yazıt hakkında ekstra bilgiler de mevcuttur. Bu bilgiler aynı zamanda sözü edilen yazıtın bulunduğu yeri tespit etmek için kaynak özelliğindedir: “*Atschik-kuel veya Tustu-kuel <...>. Tatarca Atschik ismi acı anlamına geliyor <...>. Krasnoyarsk'a tuz sevkiyatı sırasında gölde tuz üretildiğini öğrendikleri andan itibaren tuz gölü anlamına gelen Tustu-kuel adını kullanmaya başlamışlar*” (Miller, 1996, s. 149).

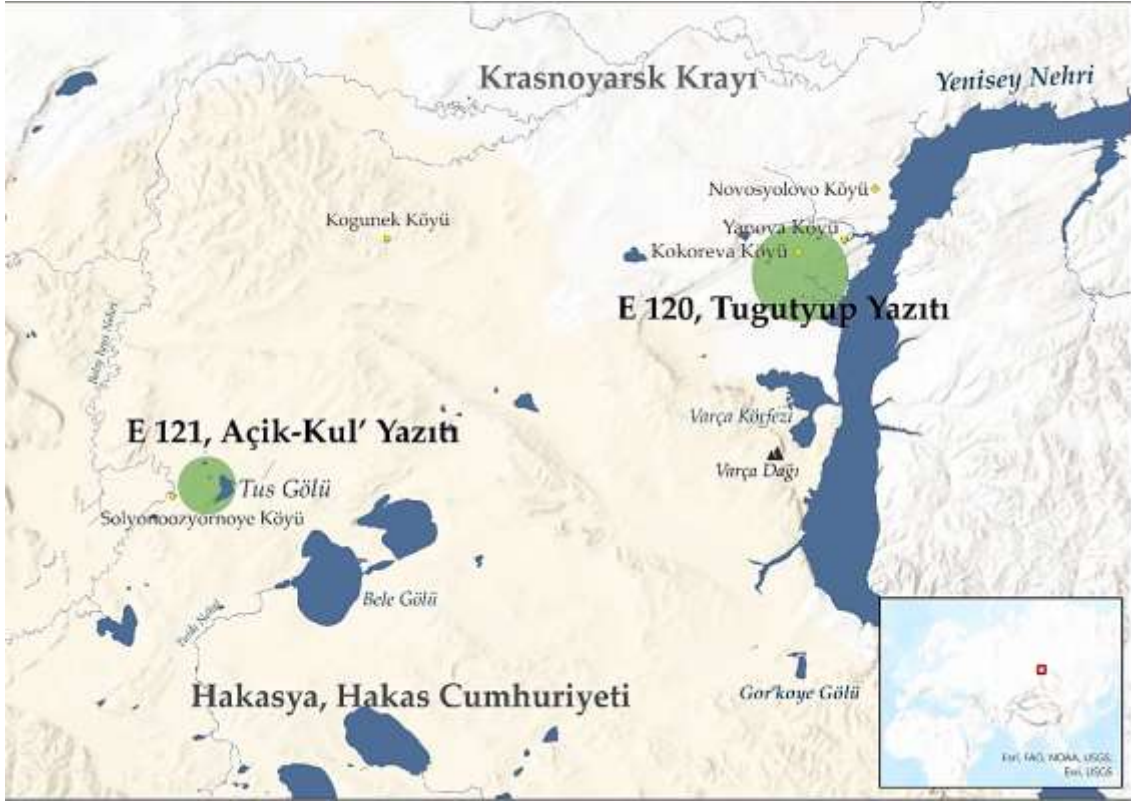
E 121 numaralı yazıtın bulunduğu yer ve kim tarafından bulunduğu yukarıda değinilen durumlardan anlaşılmaktadır. Hakasya sınırları içerisinde D. F. Miller'in belirttiği Atschik-kuel veya Tustu-kuel adına uygun olan iki göl ismi bulunmaktadır. Bu göllerin biri Tus (Türkçe anlamı tuz) diğeri Gor'koye (Türkçe anlamı acı) adını taşımaktadır (bk. Görsel 3 ve Görsel 4). Gor'koye Gölü anlam olarak Atschik-kuel için çok uygun görünmektedir.

Ancak dikkate alınması gereken bir husus yazıtın Toyum Nehri yakınlarında bulunan heykelle beraber Krasnoyarsk'a götürülmesidir. İki heykelin de aynı anda taşınması, bunların birbirine yakın olduğuna işaret eder. Bu durumda Toyum Nehrine yakın göl günümüz Hakasya sınırları içerisinde Solyonoozernoye köyü yakınlarındaki Tus Gölüdür. Kızlasov ile Naşçekin de böyle bir varsayımda bulunmuş ve aynı zamanda buralardan tuz temin edildiğini belirtmiştir (1981, s. 263). Bir de D. F. Miller'in sözü edilen gölden tuz alındığına dair bilgilerinin arasında Bely İyus nehrinin adı anılmaktadır (Miller, 1996, s. 149). Günümüzde Hakasya'daki Bely İyus ve Tium nehirlerinin eski metinlerde anılması Tus Gölünün Açık-kul' Gölü olduğunu az çok kanıtlamaktadır. Dolayısıyla E 120 numaralı yazıt ile aynı yerde bulunmadığından E 121 Yazıtı için *Tugutüp II* adının kullanılmasının uygun olmadığı söylenebilir. Yazıtların büyük kısmına bulunduğu yere göre ad verildiği için E 121 numaralı yazıt için Açık-kul' adlandırmasının kullanılması daha uygundur. Durumun daha net anlaşılması için bu ve E 120 Yazıtı'nın bulunuşuna ilişkin bilgilerden yola çıkılarak harita hazırlanmıştır (bk. Görsel 3 ve Görsel 4).

1939'da D. F. Miller'in söz konusu yazıtın çizimini yapmasından sonra W. W. Radloff'un yayınına kadar bu yazıtla ilgili bir bilgi veya eski materyale rastlanılmamıştır. İlk kez D. F. Miller'in yazıları ile beraber E 121 numaralı yazıtı W. Radloff incelemiştir. Ondan sonraki yayınlarda bu yazıt sadece ismen anılarak W. Radloff'un eserindeki bilgiler tekrarlanmış ve onun yayımladığı görsel kullanılmıştır. Çalışmalarda bahsi geçmesine rağmen yazıtın kendisi uzun süre kaybolmuştur.

Yazıtın sadece baş kısmı 1971 yılında Krasnoyarsk'ta yol yapımı çalışmaları sırasında heykелci Adel' Hakimoviç Abdrahimov tarafından bulunmuştur (Kızlasov ve Naşçekin, 1981, s. 262; Naşçokin, 2018, s. 15). Yazıtın bulunmasıyla N. Naşçekin buluntunun D. F. Miller'in bahsettiği yazıt olduğunu fark ettiği onun 2018 yılında yayımlanan anı yazısından anlaşılmaktadır. D. F. Miller'in yazısını W. W. Radloff tarafından yayımlanan çalışmadan okuyan ve yazıtın görselinden bütün hâlini gören N. Naşçekin, kendi anı yazısında yazıtın Messerschmidt'in bulduğunu dile getiren D. Vasilyev'den sonraki ikinci bilim adamıdır. Türkçe ve Kırgızca yazılan Yenisey Yazıtları ile ilgili eserlerde D. Vasilyev'in çalışması esas alındığı için E 121 Yazıtı'nın bulunuşuna dair farklı bir fikir bildirilmemiştir.

Görsel 4: Mevcut kaynakların yardımıyla hazırlanan E 120 ve E 121 numaralı yazıtların bulunduğu yerlerinin yakından görüntüsü (hazırlayan: Altynai AKYLBEK KYZY). Yazıtların bulunmuş olabileceği yerler yeşil renkle işaretlenmiştir.

1981 yılında İ. Kızlasov ile N. Naşçekin E 121 numaralı Yenisey yazıtı hakkında “İzvayaniye s Eniseyskoy Nadpis’yu s Ozera Açıık-Kul’ (Hakasiya)” adlı ilk makaleyi kaleme almışlardır. Makalede yazıtın yeni bulunan baş kısmındaki eski Türkçe metnin çizimi D. G. Miller tarafından çizdirilen çizimle karşılaştırılmış, okuma anlamlandırma denemesi yapılmıştır. D. Vasilyev’in Yenisey Yazıtları ile ilgili büyük çalışmasını hazırlarken bu çalışmadan haberdar olduğu, onu kaynak göstermesinden ve yazıtla ilgili bilgi vermesinden anlaşılmaktadır. Eserinde yazıtın ne çizimine ne de metnin transkripsiyonuna yer vermiştir. Ondan sonraki yapılan kapsamlı çalışmalarda bu makalenin hep anıldığı görülmektedir. Ama bu çalışmalarda İ. Kızlasov ile N. Naşçekin’in makalesinin içeriğinden bahsedilmemektedir.

3. E 121 Numaralı Yazıtın Dış Görünüşü

E 121 numaralı yazıtın dış görünüşüne dair ilk bilgiler G. F. Miller’in yazılarında yer almaktadır: “Açıık bozkırdaki bu tuzlu gölün civarında eskiden görünüşe göre bir kadını temsil eden, sırtına yukarıda 27 Eylül tarihli kayıta bahsedilen Uybat nehriindeki heykelin üzerindeki işaretlerle aynı özellikleri içeren yazılar kazınmış taş bir heykel duruyormuş” (Miller, 1996, s. 167).

Leontjev, Kapelko ve Esin ortak yayımladıkları çalışmalarında D. F. Miller’in bu yazıt için “insan boyu uzunluğunda” (Leontjev vd., 2006, s. 97) ifadesini kullandığını belirtmişlerdir. Miller’in yazılarında Leontjev, Kapelko ve Esin’in belirttiği ifadenin geçmediği görülmüştür. Ama görsellere dayanarak E 121 Yazıtı’nın E 32 numaralı Uybat III Yazıtı (2.8 metre) ile aynı uzunlukta olduğu denilebilir (bk. Görsel 5).

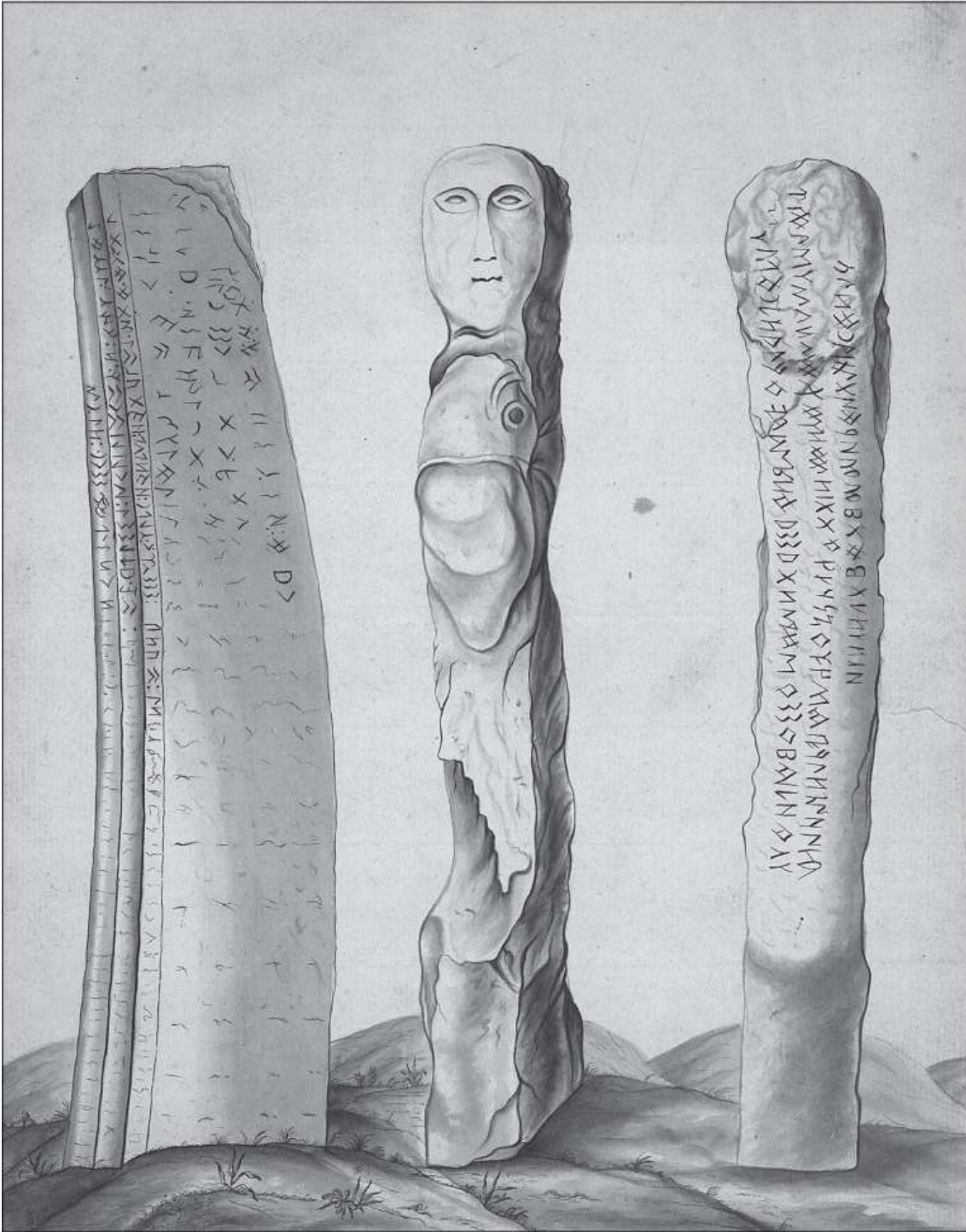
Yazıtın görseli W. W. Radloff tarafından çinkografi yöntemiyle elde edilerek yayımlanmıştır. Leontjev, Kapelko ve Esin'in yayımladığı görsellerde heykelin orta kısmına eklemelerin yapıldığını fark etmek mümkündür (2006, s. 196) (bk. Görsel 6). Bunun gerekçesi olarak söz konusu yazıtın Okunev Kültürüne ait bir yazıt olması söylenebilir. Leontjev, Kapelko ve Esin'in *İzveyaniya i Steh Okunevskoy Kul'turu* adlı çalışması Okunev Kültürü anıtlarını ele aldığı için onların yaptığı eklemeler bir rekonstrüksiyon olarak değerlendirilebilir.

Leontjev, Kapelko ve Esin, çalışmalarında Açık-Kul' adının yanında Varça (2006, s. 7) ifadesini de kullanmışlardır ve kendi eserlerinde yazıtın bulunduğu yer olarak bugünkü Hakasya topraklarında bulunan Varça Dağı ve Varça Körfezi'nin yer aldığı bölgeyi işaretlemişlerdir. E 121 Yazıtı'nın bulunduğu yer bu bölgenin batısında olup çok uzakta kalmaktadır. Yazarların belirttiği yer ile Miller'in tanımladığı bölgenin tamamen farklı bir yer olduğunu görmek mümkündür (bk. Görsel 3 ve Görsel 4).

E 121 numaralı yazıtın Okunev Kültürüne ait bir yazıt olduğunu D. F. Miller'in hazırladığı çizimler de kanıtlamaktadır (bk. Görsel 5). Bu durumda sözü edilen yazıt, Yenisey Yazıtları arasında Okunev Kültürüne ait dördüncü yazıt konumuna gelmektedir. E 30, E 32 ve Uytag adlı Yenisey Yazıtları'nın bu kültüre ait olduğu bilinmektedir. Yenisey Yazıtları'nı araştıran bilim adamlarından farklı olarak yazıtları birçok yönde tasnif ederek yazıtın metinlerinin içeriklerini arkeolojik kültürler, tarih, etnografi, halkbilimi alanlarıyla beraber ele alan araştırmacı N. Useev'dir. Onun çalışmaları diğer Yenisey Yazıtları çalışmalarına göre disiplinlerarası bir eser özelliğine sahiptir. Useev, Okunev Kültürü ile ilişkili yazıtlar hakkında aşağıdakileri yazmaktadır:

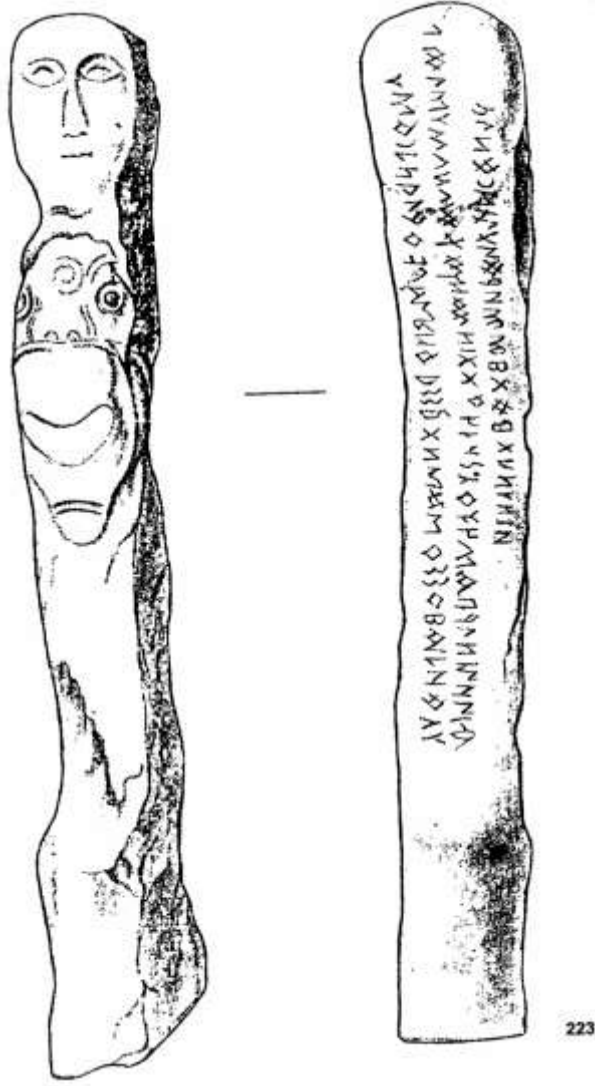
Geyik taşları gibi Okunev Kültürü'ne ait olan antropomorfik dikili taşlar da ikinci kez Eski Kırgızlar tarafından yazıt olarak kullanılmıştır. <...> Herkes eskilerden kalan taş heykelleri; geyik taşları, antropomorfik dikili taşları kullanma hakkına sahip olmamış olabilir. Çünkü bu heykeller o dönemlerde insanlar için büyük öneme sahip kült anıtları olmuştur. Bu sebeple sadece halka emeği geçen, toplumda değeri yüksek olan insanlar, beyler, kahramanların bunları yazıt olarak kullanabildiği bir ihtimaldir. Bununla beraber bu anıtlar atalar kültü ile ilişkili olduklarından çok oğlu olan insanlar için epitafi olarak kullanılmış olabilir (Useev, 2022, s. 31).

Görsel 5: E 121 numaralı Yenisey yazıtının görseli (Tunkina, 2021, s. 166)

Görsel 6: E 121 numaralı yazıtın orta kısmına Okunev Kültürü özelliklerinin eklenmiş hâli (Leontjev vd., 2006, s. 196)

Görsel 7: Moskova'da Devlet Tarih Müzesi'nde sergilenen Okunev Kültürüne ait anıtlar (Fotoğraf: A. Shabdanov)

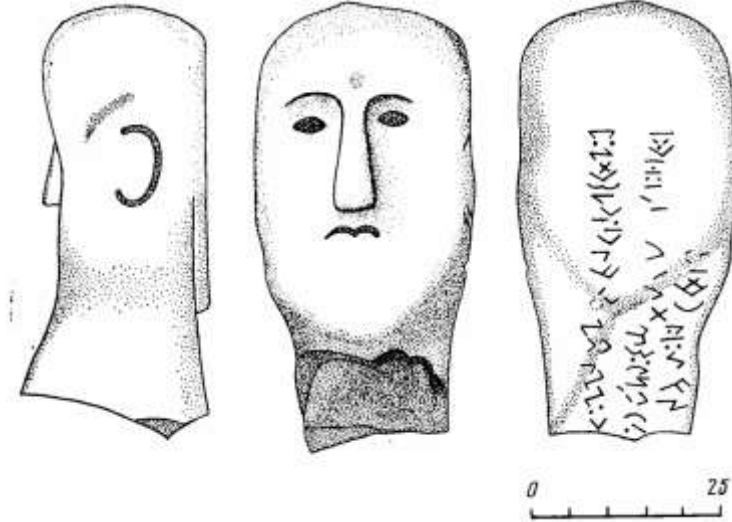
Anlaşılacağı üzere E 30, E 32, Uytag ve E 121 yazıtlarının iki kültüre ait özelliği taşınması, arkeolojik ve tarihî olarak bu yazıtların yorumlanmasında ve araştırılmasında önemlidir. Leontjev, Kapelko ve Esin gibi araştırmacıların kendi çalışmalarında tahmini olsa da mevcut Okunev Kültürü anıtlarından yararlanarak küçük bir rekonstrüksiyon yapmaları önemli ve başarılı bir adımdır.

Savinov ve Tunkina, yazıtın çizimi siyah sulu boya, mürekkep ve tüy ile çizildiğini, D. F. Miller'in başkanlığında bu çizimin hazırlandığını (2023, s. 460, s. 470, s. 471) Rusya Devlet Eski Vesikalar Arşivi'ndeki belgelerin yardımıyla kanıtlamış ve orijinalden yararlanarak elde edilen görselleri kendi çalışmalarında yayımlamışlardır. Yazıtın D. G. Miller tarafından hazırlatılan çizimi Rusya Devlet Eski Vesikalar Arşivi'nin 199 no.lu fonunda korunmaktadır.

4. E 121 Numaralı Yazıtı Okuma ve Anlamlandırma Denemesi

E 121 numaralı yazıtın 1739 yılında kayda geçirilen çizimi, eski Türk yazıtlarının alfabeti daha deşifre edilmeden önce çizildiği için okuma anlamlandırmayı mümkün kılmamaktadır.

1971 yılında bulunan 0.57×0.26 – 0.28×0.22 – 0.25 m boyutlarındaki (Kızlasov ve Naşçekin, 1981, s. 260) heykelin baş kısmındaki metnin çizimleri N. Naşçekin tarafından yapılmıştır.

Görsel 8: E 121 Yazıtı'nın 1971'de bulunan baş kısmının çizimi (Kızlasov ve Naşçekin, 1981, s. 263)

N. V. Naşçekin tarafından hazırlanan çizimin yardımıyla E 121 Yazıtı'nı okuyup anlamlandırmaya çalışan tek bilim adamı İ. L. Kızlasov'dur. Kendisinin de belirttiği gibi onun okuma denemesi bir tahmin olarak kabul edilmelidir. Çünkü mevcut çizimlerin ikisi de estampajın yerini alamaz.

İ. L. Kızlasov ilk satırdaki üç harfi “üze”, ikinci satırdaki 7-11. harfleri “*erdem, erdemim, erdemî*”, üçüncü satırdaki ilk harfleri “*yıta*”, 9-10. harfleri “*eki*”, 11-16. harfleri “*oglanuma*” (1981, s. 266) diye okumuştur. Bunlara ek olarak üçüncü satırın sonuna tahmini olarak “*adır-, bök-*” fiilleri kullanılabileceğini, G. F. Miller'in çiziminde üçüncü satırın başı “*elimke bökmedim*” (1981, s. 267) şeklinde okunabileceğini yazar.

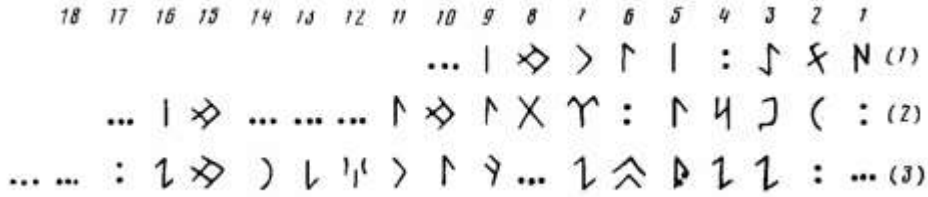
İlk okuma ve anlamlandırma denemesi yazıtın durumu dikkate alındığında gayet başarılı denilebilir. İ. L. Kızlasov'un okuma ve anlamlandırma denemesinin sonucu, yazıtın içeriğini az çok tahmin etmek ve ona göre yazıt tasniflerinde hangi tür yazıtlarla ilişkisi olabileceğini tespit

etmek için bir temel bilgi görevini üstlenmektedir. Aynı zamanda ilerideki bu yazıtla ilgili yapılacak olan okuma ve anlamlandırma çalışmaları için ilk kaynak özelliğini de taşımaktadır.

Görsel 9: E 121 Yazıtı'nın 1971'de bulunan baş kısmının N. Naşçekin tarafından hazırlanan çizimi (Kızlasov ve Naşçekin, 1981, s. 265)

Görsel 10: İ. L. Kızlasov tarafından hazırlanan E 121 Yazıtı'nın okunaklı metni (Kızlasov ve Naşçekin, 1981, s. 264)

5. E 121 Numaralı Yazıtın Bugünkü Durumu

Araştırmaya konu olan yazıt, günümüzde Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesinde E 120 numaralı Tuğutyup Yazıtı ile birlikte sergilenmektedir. Yazıtı sanal ortamda müzenin çevrim içi ziyaret seçenekleriyle, aşağıdaki link aracılığıyla “Drevneyşiye tsivilizatsii na Beregah Yeniseya. Arheologiya” bölümünün içinde yer alan “Kamenniye izvayaniya Hakasii i znaki srednevekovoy pis'mennosti” (<https://www.kkkm.ru/virtual-tour/kkkm/floor0.html>) kısmında görmek mümkündür. Buna ek olarak aşağıdaki linkten sözü edilen E 121 numaralı

yazıtın baş kısmının kaliteli bir görseline ulaşılabilir (<https://avatars.mds.yandex.net/get-altay/8128793/2a000001874610290edaf62ed6eb3a91e7ba/XXXL>).

*Görsel 11: Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesinde sergideki E 121 numaralı Yenisey yazıtı olarak bilinen heykelin baş kısmı ve üçe parçalanmış Tugutyup (E 120) Yazıtı'nın orta kısmı
(Foto: Nikolay Polikarpovich MAKAROV)*

E 121 numaralı yazıtın müzedeki görselleri, N. Useev'in çalışmasında E 120 yazıtı ile ilgili bölümde (2022, s. 469) ve Servet Somuncuoğlu'nun *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler* adlı eserinde (2010, s. 306) de bulunmaktadır. Bu görsellerle D. F. Miller çizimleri karşılaştırıldığında birçok ortak nokta bulunduğu ortadadır. Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesinden alınan bilgiye dayanırsak maalesef söz konusu yazıtı ele alan ve inceleyen ne tarihçinin ne arkeologun ne de Türkologun araştırmaları vardır. Anlaşılan şu ki yazıtın her yönüne ait görsellerin, estampajlarının bulunduğu bir araştırma henüz bilim dünyasına sunulmamıştır. Aynı durum adı geçen müzedeki eski Türk yazıtlarının hepsi için geçerlidir. E 120 Yazıtı'nın da günümüz şartlarına uygun bir görseli bilinmemektedir. Yenisey Yazıtları araştırmacılarının hemen hemen hepsi D. Vasilyev'in eserindeki görsellere dayandığından bunun gibi problemler bu alandaki eksikliklerdendir.

Sonuç ve Öneriler

E 121 numaralı Yenisey yazıtı hakkında çeşitli kaynaklar taranarak yazıtın bulunduğu yer, yazıtın adı kesinleştirilmiş ve yazıtın 1980'li yıllardan sonra ele alınmadığı, kapsamlı çalışmalarda çok kısa bilgiyle tanımlandığı görülmüştür. E 121 numaralı yazıtın incelenmesi Yenisey Yazıtları ile ilgili dikkat edilmesi gereken birtakım hususları ortaya koymuştur. Öncelikle araştırma konusu olan her yazıtın tüm kaynaklarının teyit edilmesi, mevcut kaynakların karşılaştırılması, ilerideki yapılacak olan bilimsel çalışmaların yapılması gereken ilk işlerdir. Sadece E 121 numaralı yazıtın durumu değil birçok yazıtın bugünkü durumu konuya ciddiyetle yaklaşmak gerektiğini göstermektedir.

İkinci olarak Tugutyup adlandırması sadece E 120 numaralı yazıt için geçerli olduğu, E 121 numaralı yazıt için bu adlandırmanın uygun olmadığı netleştirilmiştir. Aynı zamanda bu yazıtların bulunduğu yer; harita, gezi yazıları gibi erişilebilen kaynakların yardımıyla doğrulanmıştır. İnceleme sırasında Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesinde E 120 ve E 121 yazıtları dışında da Tepsey Dağında bulunan ve mevcut literatürde bilinmeyen eski Türkçe metin içeren taş levhanın varlığı ortaya çıkmıştır. Bununla beraber aynı müzede Tepsey Dağında keşfedilen daha başka iki yazıtın ve eski Türkçe metinlerin estampajlarının varlığı Kızlasov'un yazıtlarından belli olmuştur. Bugüne kadar sözü edilen müzede Yenisey

Yazıtları'na ait iki yazıtın bulunduğu biliniyorsa da şimdi bunların sayısının daha fazla olabilme ihtimali söz konusudur.

Eldeki mevcut verilerin E 121 numaralı yazıtın metnini okumak için yeterli olmadığı tespit edilmiştir. İleride E 121 numaralı yazıtın güvenilir bir okuma anlamlandırılmasının yapılması için bu yazıtın estampajını almak ve kaynaklarda geçen diğer yazıtları da teyit etmek adına Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesine gitme ve orada yerinde araştırma, Yenisey Yazıtları alanında araştırma yapan bilim insanlarının öncelikli yapması gereken işlerden biridir. Çünkü çizimlerle, kalitesiz görsellerden yola çıkılarak yapılan okuma ve anlamlandırma denemeleri varsayımsaldır. Yazıtların yerinde araştırılması günümüz bilim anlayışında olması gereken neticeleri verecektir. Yenisey Yazıtları'nın çokluğu ve bugünkü durumu sözü edilen yazıtların bir veya iki kişinin araştırabileceği bir çalışma olmadığını göstermektedir. Sadece eski Türk dili alanıyla sınırlanmaksızın eski Türk tarihi, eski Türk arkeolojisi, eski Türk sanatı gibi alanların da bunları konu edinmesi önem arz etmektedir. Disiplinlerarasılık ilkesi gereğince birçok alan uzmanlarından oluşan ekip çalışmalarının düzenlenmesi hem Yenisey Yazıtları hem eski Türk yazıtları alanındaki araştırmaları yeni bir seviyeye çıkaracaktır.

Teşekkür

Makale yazım sürecinde E 120 ve E 121 numaralı Yenisey Yazıtları'nın son durumuna ilişkin verileri paylaşan Krasnoyarsk Bölgesel Yerel Kültür Müzesi Arkeoloji ve Etnografi Birimi Başkanı Doç. Dr. Nikolay Polikarpovich MAKAROV'a, önemli kaynaklara ulaşmama yardımcı olan Kamila ISKHAKOVA'ya ve Görsel 3 ve Görsel 4'teki haritaları hazırlayan Altynai AKYLBEK KYZY'na teşekkürü borç bilirim.

Kaynaklar

- Adrianov, A. (1904). Predvaritel'niye svedeniya o sobranii pisanits v Minusinskom kraye letom 1904 g. komandirovannım Komitetom A.V. Adrianovım (İz pisem k g. Predsedatelyu Komiteta) // İzvestiya Russkogo Komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v istoričeskom, arheoloğičeskom, lingvistiçeskom i etnografiçeskom otnoşeniyah. *SPb. Tipografiya İmperatorskoy Akamedii Nauk*, 4, 25-33.
- Alyılmaz, C. (2016). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (42), 117-126.
- Alyılmaz, C. (2021). Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'in ardından. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(1), 1-28.
- Aydın, E. (2015) *Yenisey yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri: Yenisey yazıtları*. Kronik Kitap.
- Károly, L. & Rentzsch, J. (eds) A database of Turkic runiform inscriptions, uppsala: department of linguistics and philology. URL: <https://www.runiform.lingfil.uu.se/> (erişim tarihi 04.02.2024).
- Kızlasov, İ. (1979). Tugutyupskaya stela s drevnehakasskoy epitafiyey. *Sovetskaya Tyurkologiya*, 5, 90-96.
- Kızlasov, İ. & Naşçekin, N. (1981). İzvayaniye s yeniseyskoy nadpis'yu s ozera açik-kul' (hakasiya). *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 262-268.

- Klyashorniy, S. (2006). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya tsentral'noy azii*. Nauka.
- Konkobaev, K., Useev, N. & Şabdaneliev, N (2021). *Atlas drevnetyurkskih pismennih pamyatnikov (v 7 tomah). Tom 1, Drevnetyurkskie pismennye pamyatniki Respubliki Altay i Altayskogo kraya Rossiyskoy Federatsii*. Bişkek; Nur-Sultan (Astana). Bilge.
- Kormuşin, İ. (1997). *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii: teksti i isledovaniya*. Nauka.
- Leontjev, N., Kapelko, V., & Esin, Yu. (2006) *İzvayaniya i steli okunevskoy kul'turi*. Hakasskoye knijnoye izdatel'stvo.
- Messerschmidt, D. G. (1962) *Forschungsreise durch Sibirien. 1720-1727. Bd VIII, T. 1-5*, Berlin.
- Miller, G. F. (1996). *Sibir' XVIII veka v putevih opisaniyah G.F. Millera. (İstoriya Sibiri. Pervoistoçhiki, Vip. VI) (çeviren A. H. Elert)*. Sibirskiy hronograf.
- Muhareva, A. & Rogova, İ. (2020). Petroglifi na kurgannih kamnyah novosyolovskogo rayona krasnoyarskogo kraya (noviye materialı i problemi dokumentirovaniya). *Trudi VI (XXII) vsrossiyskogo arheologičeskogo s'ezda v Samare. Trudi s'ezda. V 3-h tomah, III, 97-98*.
- Naşçokin, N. (2018). Nemnogo o sebe, ob odnom nezaplanirovannom marşrute i hektorih artefaktah, vnov' naydennih, a takje utraçennih krasnoyarskim muzeem. *Drevnosti Prieniseyskoy Sibiri, IX, 6-16*.
- Radlov, W. W. (1894). *Sibirskiy dvrevnosti. [V 2 tomah]. tom 1, [Vipusk 3]*. İzdaniye İmperatorskoy Arheologičeskoy komissii.
- Rentsch, J. & Yıldız, H. (2020). *The uybat inscriptions: a group of old turkic runic texts from the yenisei area*. De Gruyter.
- Sertkaya, O. F. (2008). Göktürk (runik) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliyografya problemleri üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi, 2, 7-34*.
- Sertkaya, O. F. (2021). Yenisey yazıtları yetim kaldı: babaları Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev öldü. *Türk Dili, 830, 18-26*.
- Somuncuoğlu, S. (2010). *Sibirya'dan Anadolu'ya taştaکی Türkler*. Atok yayınları.
- Tunkina, İ. (2021). Po sledam sibirskogo puteşestviya D. G. Messerşmidta (1719–1727): fiksatsiya pamyatnikov arheologii sibiri hudojnikami akademiçeskogo otryada vtoroy kamçatskoy ekspeditsii (1733–1743). Çast' 2: Kamenniye İzvayaniya i Kurganniye Pliti. *Muzey. Pamyatnik. Naslediye. № 1 (9), 151-173*.
- Tunkina, İ. & Savinov, D. (2017). *Daniel' gotlib Messerşmidt: U istokov sibirskoy arheologii*. OOO ElekSis.
- Savinov, D. & Tunkina, İ. (2023). *Sibirskaya kolleksiya D.G.Messerşmidta – pervoye nauçnoye arheologičeskoye sobraniye Rossii*. Renome.
- Useev, N. (2011). *Yenisey cazma estelikleri I: Leksikası cana tekstter*. Turar.
- Useev, N. (2022). *Kırgız kagandığı (VII-IX kk.) cazma estelikleri I: leksikası cana tekstter*. KTMU.

Vasilyev, D. (1981). Drevnetyurkskaya epigrafika yujnoy sibiri, II. *Tyurkologičeskiy sbornik* 1977, 51-62.

Vasilyev, D. (1983a). *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*. Nauka.

Vasilyev, D. (1983b). *Grafičeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala*. Nauka.

Yıldırım, F., Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve İrk Bitig*. BilgeSu.

<https://rscf.ru/project/22-28-00348/> (Erişim tarihi 22.01.2024)

<https://xn---8sbahmlpvellw0ag7lzb.xn--p1ai/kraevedenie-history-maps/> (Erişim tarihi 17.01.2024)

<https://www.kkkm.ru/virtual-tour/kkkm/floor0.html> (Erişim tarihi 17.01.2024)

<https://avatars.mds.yandex.net/get-altay/8128793/2a000001874610290edaf62ed6eb3a91e7ba/XXXL> (Erişim tarihi 19.01.2024)

Extended Abstract

Researchers such as W. Radloff, H.N. Orkun, S. Malov, D. Vasilyev, I. Kormuşin, E. Aydın, and N. Useev have brought together a large part of the Yenisei Inscriptions. The most recent work by E. Aydın was published in 2019 under the title *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*, the most comprehensive study written in Turkey Turkish was presented to the world of science. In 2022, N.Useev's *Kyrgyz Kagandygy (VII-IX kk.) Zhazma Estelikleri I: Leksikasy Zhana Tekstter* and *Kyrgyz Kagandygy (VII-IX kk.) Zhazma Estelikleri II: Tili Zhana Tildik Duyno Beynesi* in two volumes was brought to the world of science. J. Rentzsch and H. Yıldız's *The Uybat Inscriptions: A Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area*, published in 2020, is one of the latest works in the field.

Some issues need to be addressed and clarified within the numbered inscriptions. For example, in the most recently published comprehensive studies of E. Aydın (2019) and N. Useev (2021), there is no text or image of the text of some numbered Yenisei Inscriptions. The absence of images and texts of the Yenisei Inscriptions numbered E 74, E 121, E 132, E 133, E 145, E 146, E 151 in the latest book-style studies can be stated as a gap in the research in this field.

Inscription E 121 is referred to in scientific sources as *Krasnoyarsk Müzesi Anıtı II*(Vasilyev, 1983a, s. 45; Sertkaya, 2008, s. 12), *Tugutip Dikili Taşı II* (Sertkaya, 2008, s. 12), *Krasnoyarsk Müzesindeki Yazıt II* (Useev, 2011, s. 595; Useev, 2022, s. 470), *Krasnoyarsk Müzesindeki Dikili Taş II, Tugutip II* (Aydın, 2013, s. 213; Aydın, 2015, s. 165; Aydın, 2019, s. 218), and there is repetitive information about the inscription.

The drawings prepared by D.F. Miller also prove that inscription E 121 is an inscription of the Okunev Culture (see Görşel 5). In this case, this inscription becomes the fourth inscription belonging to the Okunev Culture among the Yenisei Inscriptions. E 30, E 32, and Uyttag inscriptions were previously known to belong to this culture.

In 1981, I.L. Kizlasov and N. Nashchekin wrote the first article "Izvayaniye s Eniseyskoy Nadpis'yu s Ozera Açık-Kul' (Khakassia)" on the Yenisei Inscription E 121. I.L. Kizlasov read three letters in the first line as "üze", letters 7-11 in the second line as "erdem, erdemim, erdemi", the first letters in the third line as "yıtta", letters 9-10 as "eki", letters 11-16 as

“oglanıma” (1981: 266). In addition to these, he writes that the verbs “adı-, bök-” can be used at the end of the third line, and the beginning of the third line in G.F. Miller's drawing can be read as “elimke bökmedim” (1981: 267).

Currently, the inscription under study is exhibited in the Krasnoyarsk Regional Museum of Local Lore together with the Tugutyup inscription E 120. The inscription can be viewed virtually via the museum's online visit options, via the following link “Drevneyshiye tsivilizatsii na Beregah Yeniseya. Arheologiya” section in the section “Kamenniye izvayaniya Hakasii i znaki srednevekovoy pis'mennosti” (<https://www.kkkm.ru/virtual-tour/kkkm/floor0.html>). In addition, a good-quality image of the head of the inscription E 121 is available at the following link (<https://avatars.mds.yandex.net/get-altay/8128793/2a000001874610290edaf62ed6eb3a91e7ba/XXXL>).

The museum images of inscription E 121 can also be found in the section on inscription E 120 in N. Useev's work (2022, p. 469) and Servet Somuncuoğlu's *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler* (2010, p. 306).

It has been clarified that the name Tugutyup is only valid for the inscription E 120 and that this name is not suitable for the inscription E 121. At the same time, the location of these inscriptions was confirmed with the help of accessible sources such as maps and travelogues. During the investigation, it was revealed that there is a stone slab with Old Turkic text in the Krasnoyarsk Regional Museum of Local Lore, which was found in Tepsei Mountain and is not known in the existing literature, in addition to the inscriptions E 120 and E 121. In addition, the existence of two other inscriptions discovered on Tepsei Mountain in the same museum and estampages of Old Turkic texts has become known from some sources. Until now, it was known that there were two inscriptions of the Yenisei Inscriptions in the aforementioned museum, but now there is a possibility that there may be more of them.

As a result, the head part of the inscription E 121 is now exhibited in the Krasnoyarsk Museum, it was found in 1736 and transported to Krasnoyarsk, it was seen and drawn by G.F. Miller in 1739, and the inscription, which disappeared for about two centuries, was found in 1971.

